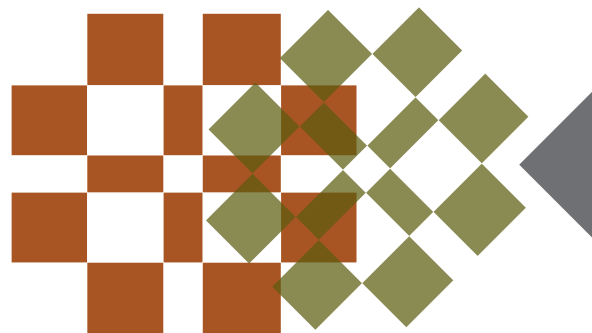

Tarmė, tapatybė, bendrinė kalba¹

Akad. Bonifacas Stundžia

Kalba, vietovė, pomėgiai paprastai sieja įvairių bendruomenių, bendrijų narius. Jei-
gu didžiuosiuose Lietuvos miestuose vieni ieško žemaičių, kiti – dzūkų, suvalkiečių,
aukštaičių klubų, draugijų, tretį paiešką dar siaurina iki kupiškėnų, uteniškių, rokiškė-
nų, biržiečių, zanavykų, pasvaliečių ir t. t., vadinasi, žmonėms to reikia. Atgimimo pradžioje
mūsų miestuose, pirmiausia didžiuosiuose, kaip grybai po lietaus dygo tėviškėnų klubai,
žemaičių kultūros draugijos sekcijos, skyriai, išgirdome apie Pasaulio anykštėnų bendriją.
Daugelio tokių sambūrių pagrindiniai tikslai – artimai bendrauti su savo parapijų, kaimų
vaikystės žmonėmis, plėtoti kultūrinę veiklą. Iš tikro tai instinktyvios savo tapatybės paieš-
kos: „vienas iš svarbiausių tapatybės raiškos požymių – asmeninis susisaistymas su grupe,
suvokimas, kad jai priklausai, tam tikro skirtumo tarp savęs ir „kito“, „kitokio“ matymas“
(Kalnius 2012b, p. 161).

Etnologai yra aptikę, kad mūsų „etnografiniai regionai liaudies sąmonėje pirmiausia sie-
jasi su specifinio kalbėjimo, tarmių paplitimo arealų išsidėstymu“ (Kalnius 2012a, p. 11),
po to minimi charakterio bruožai, kilimo vieta ir kita. Tarmė kaip regioninės tapatybės
žymuo vaidina tuo didesnį vaidmenį, kuo daugiau skiriasi nuo bendrinės kalbos. Antai ir
patys žemaičiai, ir kitų tarmių atstovai tarmę laiko ryškiausiu žemaitiškumo požymiu (žr.
Kalnius 2012a, p. 11 ir kt., 2012b, p. 161 ir lit.). Net ir be tyrimų galima drąsiai teigti, kad
dzūkavimas, mažiųjų priesagų dažnas vartojimas ir kiti kalbiniai savitumai bus skiriama-
sis dzūkų tapatybės žymeklis, o vadinamasis dadininkavimas (sakymas *dādā* vietoj *dėdė*) ir
kitokie ypatingesni tarmės bruožai – kupiškėnų tapatybės žymuo. Ne veltui Lazdijų rajono
ir vakarinio Alytaus rajono pakraščio dzūkai nesutinka būti priskiriami etnografų nubrėž-
tam vientisam Suvalkijos ar Sūduvos regionui, nes jie kalbą dzūkiškai (žr. Kalnius 2012a,
p. 11), o Vilniaus kupiškėnų klubo svetainėje puikuoja himnas kupiškėnų tarme (<http://vilniauskupiskenai.blogspot.com>): „<...> Kupiškėnai geri žmonas, jų tiesūs kelaliai. / Lygu-
mas laukėlių, žalumas pėvėlių...“ Tos regioninės draugijos, kurių atstovų tarmė ne taip
ryškiai skiriasi nuo bendrinės kalbos, linkusios pabrėžti išskirtinius gamtinius ir dvasinius
vietovės ypatumus, žr., pvz., Pasaulio anykštėnų bendrijos svetainę (<http://www.anykstenai.lt/?pg=apie&psl=bendrija>).

Niekas neginčija, kad tarmės, šnektos ir apskritai kalbos yra neįkainojama vertybė, dva-
sinio pasaulio begalinės įvairovės apraiška, kiekviena vis kitaip, fizikų terminais tarient,
kvantuojanti ir materialiąją tikrovę. Deja, kaip ir visa kita mūsų gyvenime jos nėra amži-

TARMĖ,
TAPATYBĖ,
BENDRINĖ
KALBA

¹ Parengta pagal sutrumpintą ir atnaujintą autoriaus straipsnį „Tarmės sulaukė savo metų“. *Gimtoji kalba* 1, 2013, p. 3–8.

nos ir nekintamos, atsijusios nuo socialinių, politinių, ekonominių, technologinių ir kitokių žmonių bendruomenes veikiančių procesų. Būdamas gyvas reiškinytarmės ir jų ribos kinta dėl vidinės raidos, tarpusavio sąveikos, bendrinės kalbos poveikio. Paprastai tai lemia vienu tarmių plitimą, kitų siaurėjimą, tam tikrą jų vienodėjimą, ryškesnių ypatybių, bet ne pačių tarmių, nykimą. Dialektologai yra atkreipę dėmesį, kad uteniškių tarmės plotas plečiasi anykštėnų ir kupiškėnų sąskaita, kad dalis pietinių žemaičių aukštaitėja ir pan. Kita vertus, uteniškiai „pasiduoda“ kaimynams širvintiškiams, pvz., ima trumpinti nekirčiuotus ilguosius balsius, o dalis vakarų aukštaičių šiauliškių, veikiami stiprios šiaurės žemaičių patarmės, žemaitėja. Apie tarmių ir jų plotų kaitą XXI a., geolektų ir regiolektų formavimąsi žr. Aliūkaitė, Mikulėnienė 2014.

Dėl politinių, administracinių, visuomeninių ir kitokių pokyčių, taip pat ir dėl kalbančiųjų nuostatų patarmės ir ypač šnektos gali išmirti. Antai, daugiausia dėl II pasaulinio karo Mažojoje Lietuvoje nebelikus vietinių gyventojų „išnyko dalis vakarų aukštaičių pietinių šnektų“ (LKE 2008, p. 544). Slavų kalbų apsuptos visai neseniai kartu su paskutiniais vartotojais išmirė pakraštinės lietuvių šnektos Zieteloje ir Lazūnuose, vos gyva Gervėčių šnektą, ant išnykimo ribos yra savita vakarų žemaičių patarmė, kuria kalba tik keli šimtai senolių ir kelios dešimtys jaunesnių žmonių.

Kai mėginame aiškintis, kas yra tarmės, paprastai jas priešpriešiname bendrinei kalbai. Tarmės linkstama apibrėžti kaip vieną iš teritorinių kalbos atmainų, kuriai būdinga sakytinė forma ir vyraujantis dialoginis stilius, „namų kalbos“ funkcija. O bendrinė (vadinama ir standartine) kalba apibrėžiama kaip kodifikuota tautos viešojo gyvenimo kalba, turinti rašytinę ir sakytinę formas, išplėtotą funkcinių stilių sistemą. Bendrinės kalbos požymiai yra vyraujanti rašytinė forma ir monologinis pobūdis, tarmių – sakytinė forma ir dialoginis pobūdis (plg. Girdenis 2000, p. 316 = Mūsų kalba 3, 1973, p. 45). Žinoma, tai nereiškia, kad tarmiškai negalima rašyti, kurti poezijos ar prozos, tačiau kai visuomenėje sutariama dėl bendrinės kalbos (beje, neretai išaugančios iš konkrečios tarmės), tarminė rašytinė kūryba paprastai tampa periferinė. Apskritai „viešojoje erdvėje tarmės turi vietos tiek, kiek patys joms skiriam“ (Braziūnas 2012).

Tarmių ir bendrinės kalbos – dviejų skirtingų kalbinių kodų – santykiai nėra visai paprasti, daug priklauso nuo atskirų tautų tradicijų, plg. Vokietiją, Šveicariją ir Prancūziją: pirmosiose dviejose šalyse tarmės labai toleruojamos, trečiojoje – atvirkščiai, vyrauja bendrinės kalbos kultas, tarmių tarsi nebūtų (plg. Piročkinas 2012; Girdenis 2001, p. 467). Lietuviška kultūrinė tradicija tarmėms, manyčiau, yra palanki. Didieji mūsų kalbininkai (prisiminkime Joną Jablonskį, Kazimierą Būgą, Juozą Balčikonį, Aleksą Girdenį, Vytautą Vitkauską ir kitus) ragino ne tik išlaikyti ir tirti tarmes, rinkti jų lobius, bet ir tais gyvosios kalbos lobiais turtinti bendrinę kalbą. Net sovietmečiu, kai visuomenei buvo peršamas standartizacijos „gėris“ ir mokykloje beveik nebuvo vietos tarmėms, vienas kitas lituanistas sugebėjo išleisti metodinių knygelių, kuriose buvo aiškinama, kaip tarmę turintį vaiką galima daug greičiau išmokyti bendrinės kalbos rašybos ir kirčiavimo. Dialektologas ir puikus žemaičių tarmės mokovas A. Girdenis studentams kalė į galvą, kad bendrinė kalba ir tarmė nėra nesuderinamos priešybės: mokantis tarmę bendrinės kalbos vartotojas yra visa galva pranašesnis už betarmį (plg. 2001, p. 462–466). „Tarmė joje gimusiam – pirminė esmų kalba. Pasaulis pažintas per ją“ (Braziūnas 2012).

O kaip tarmes vertina patys jų vartotojai? Daugelį metų per ekspedicijas yra tekę to klausinėti įvairių tarmių atstovus kaimuose ir miesteliuose. Vyraujantis atsakymas, kad

TARMĖ,
TAPATYBĖ,
BENDRINĖ
KALBA

tarmė, palyginti su radijo, televizijos kalba,² esanti negraži: stačiokiška, grubi, stačiadūrė ir pan., tinkanti tik vietiniam bendravimui.³ Menką vadinamąjį atvirąjį tarmės prestižą, tarmės atstovų „nepalankumą nestandartiniam kalbiniam kodui“ parodė ir specialūs sociolinguistiniai tyrimai (plg. Ramonienė 2006, p. 145 ir kt.). Tokias nuostatas per keletą dešimtmečių bus suformavusi mokykla, viešoji nuomonė ir ypač žiniasklaida, tarminį kalbėjimą paprastai pasitelkianti tik juokingoms ir komiškomis situacijoms paryškinti.

Per paskutinius keletą dešimtmečių Lietuva labai pasikeitė, ištuštėjo kaimai ir miesteliai, o su jais apnyko daugelis šnektų, iš kasdienės vartosenos pasitraukė ištisas agrarinės kultūros klotas su gausiu žodynu, posakiais, frazeologizmais ir, žinoma, žemdirbio pasaulėvaizdžiu. Industrializacija ir gilėjanti visų šalies gyventojų integracija, globalizacijos procesai negali nedaryti niveliacinės įtakos tarmėms, šnektoms ir apskritai kalbai. Tai gal teigus Arnoldas Piročkinas (2012), manantis, kad nei mokykla, nei šeima (dažniausiai jau mišriatarmė ar betarmė) panašėjančių ir nykstančių tarmių neišgelbės, todėl „reikėtų didžiausią ir gal net vienintelį dėmesį skirti bendrinei kalbai“. Tarmės „savo vaidmenį atliko – išmaitino bendrinę kalbą kūdikystės metais. Dabar joms lieka tik garbinga karšatis.“

Neginčijant bendrinės kalbos svarbos ir būtinybės skirti jai pagrindinį dėmesį, nesinori pritarti tokiai kategoriškai mokslininko nuomonei. Tarmės, kad ir apniveliuotos, pasikeitusios, Lietuvoje dar gyvuoja ir gyvuos, kol bus gyva lietuvių kalba. Gaivinti išnykusias, be abejo, būtų neprotinga, tačiau kelti gyvuojančių tarmių kaip mūsų dvasinės įvairovės liudininkių ir tapatybės žymenų prestižą ir iš jų toliau semtis raiškos priemonių bendrinei vartosenai ir ypač meninei kūrybai būtina (plg. Vlado Braziūno žodžius: „meninei kūrybai negana ir viso iš visų tarmių ir raštų sulasioto *Lietuvių kalbos žodyno*“). Ypač norėčiau pabrėžti ne paviršinį – „žodinį“ – tarmių ir šnektų lygmenį, o patį gilųjį, subtilųjį, kuris ne taip pastebimas, įvardijamas ir kontroliuojamas. Tai sakinio ir diskurso sandaros savitumas, intonacija, ritmika. Tokie dalykai gerokai lėčiau niveliuojami ir prarandami. Antai žemaičio Romualdo Granausko ir rytų aukštaičio Broniaus Radzevičiaus kūrinuose paviršinio tarmiškumo mažai, bet kiek daug giliųjų regioninių pasaulėvaizdžio, formuojamo ir tarmės, skirtumų! Granauskas net rašydamas gryniausią bendrinę kalbą yra aiškus žemaitis: „žemaitiška visa ta kalbos tėkmė, frazių struktūra, net nekaitomųjų žodeliukų išsidėstymas frazėje“ (Girdenis 2001, p. 458). Radzevičiaus sintaksė laisvesnė, ne tokia racionali, „įsileidžianti“ lyrinius ir kitokius intarpus.

Pakeiksnodami globalizaciją kaip pasaulį vienodinantį reiškinį, turbūt retas susimąstome, kad tas ne itin geidžiamas procesas sukelia ir atoveiksmį – regionalizacijos, savosios tapatybės paieškų ir apsaugos tendencijas (prisiminkime žiniasklaidoje nuolat minimą baskų kraštą, Airiją, Kataloniją, Latvijos Latgalą, pagaliau – mūsų žemaičius). Kalbos ir tarmės šiuose atoveiksmio procesuose vaidina vieną svarbiausių vaidmenų. Mažėjant kaimo gyventojų ir tarmėms vis labiau migruojant į miestus miestelius, juose, kaip buvo straipsnio pradžioje minėta, kuriasi įvairūs regioniniai sambūriai, kurių veikloje ne paskutinis vaidmuo tenka tarmėms, šnektoms, tarminiam kalbėjimui, dainavimui, grožinei kūrybai. Argi ne nuostabiai ir nepakartojamai dainuoja žemaičių bardai Vincas Bundza ir Povilas Girdenis, rytų aukštaitis Algirdas Svidinskas! Kaip rodo nesenai tyrimai, Vilniuje, Kaune ir Klaipėdoje apie 60 proc. miestiečių moka kalbėti kuria nors tarme, o apie 12 proc. norėtų

TARMĖ,
TAPATYBĖ,
BENDRINĖ
KALBA

² Kartais palyginimui pasitelkiama ir „gramatiška suvalkiečių kalba“.

³ Su malonia išimtimi teko susidurti bene tik šiaurės žemaičiuose ir kur ne kur vakarų aukštaičių kauliškųjų plote, – čia tarmės atstovai, nors ir ne visi, yra linkę didžiulis savo tarmę.

tarmę išmokti (plačiau žr. Kliukienė 2010). Tačiau tarminės įvairovės ateitis kelia tam tikrą nerimą, nes tarmes palyginti mažai beperima pati jauniausioji karta, – ir tai būdinga ne tik didmiesčiams, bet ir apskritai visai šaliai. Negaliu nepritarti Meilutei Ramonienei, teigiančiai, kad „esame ant ribos, kai tarmės vertę, vartojimą, gerąsias nuostatas tarmės atžvilgiu dar galime išlaikyti“ (2012, p. 8). Tad veikime, broliai ir seserys, kelkime tarmių prestižą, skatinkime tarmes vartoti ir perduoti jaunimui. Taip stiprės mūsų dvasia, vaikų ir anūkų ryšiai su tėvais, seneliais, proseneliais ir jų gimtosiomis vietomis. Liks mažiau laiko muilo operoms, mintims apie kitas gal ir puikias, bet neturinčias atminties, vietas...

LITERATŪRA

1. Aliūkaitė Daiva, Mikulėnienė Danguolė. 2014: Geolektų ir regioninių dialektų formavimosi ypatumai Lietuvoje. *XXI a. pradžios lietuvių tarmės: geolingvistinis ir sociolingvistinis tyrimas*. Red. Danguolė Mikulėnienė. Vilnius: Briedis, p. 257–262.
2. Baziūnas Vladas. 2013: Tarmių prestižą grąžins tik mūsų drąsa. (<http://vladas.baziunas.net/node/1247>). Sutrumpintas tekstas paskelbtas: *Respublika*. 2013-01-10.
3. Girdenis Aleksas. 2000: Kalbotyros darbai I. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
4. Girdenis Aleksas. 2001: Kalbotyros darbai III. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
5. Kalnius Petras. 2012a: Žemaičių kalbinis prisitaikymas kaip sociokultūrinis reiškinys. *Liaudies kultūra* 6, p. 10–22.
6. Kalnius Petras. 2012b: Žemaitiškosios tapatybės ženklai: tarmė ir charakterio stereotipai. *Homo narrans: folklorinė atmintis iš arti*. Red. Bronė Stundžienė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, p. 159–177.
7. Kliukienė Regina. 2010: Tarmės mieste: mokėjimas, vartojimas ir kalbinės nuostatos. *Miestai ir kalbos*. Red. Meilutė Ramonienė. Vilnius: Vilniaus universiteto I-kla, p. 91–105.
8. LKE 2008: Lietuvių kalbos enciklopedija. 2 leidimas. Red. Vytautas Ambrazas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
9. Piročkinas Arnoldas. 2012: Kiek įmanoma išsaugoti tarmes? *Dialogas*. 2012-08-09.
10. Ramonienė Meilutė. 2006: Nuostatos dėl bendrinės kalbos ir tarmės: Joniškėlio atvejis. *Kalbos kultūra* 79, p. 137–147.
11. Ramonienė Meilutė. 2012: Tarmės mieste kaip tapatybės formavimo veiksnys (pokalbis su Dalia Rasteniene). *Liaudies kultūra* 6, p. 1–9.

TARMĖ,
TAPATYBĖ,
BENDRINĖ
KALBA